

SOCIÁLNA PATOLÓGIA, ALEBO DEVIÁCIA?

PETER ONDREJKOVIČ, Katedra sociológie výchovy a sociológie mládeže PdF UK, Bratislava

ONDREJKOVIČ, P.: Social Pathology, Or Social Deviation?
FILOZOFIA 56, 2001, No 6, p. 398

For denoting ill, abnormal, generally undesirable social phenomena the term *social pathology* is most often accepted. It embodies also the sanctioned forms of deviant behaviour and the study of the causal relations of their origin and existence. The difficulty with delimitating precisely what is pathological stems from the fact that we are not able to give a satisfactory definition of the normal. The normal cannot be identified with the mediocrity. The paper supports the view that the normality is opposite to anomy. The analogy to pathologization is "medicinalization" stemming out from the principle that while a deviant person, e.g. an offender of a crime, is as a rule responsible for his deed, in other kinds of offences the offender is usually referred to as "ill" (e.g. drug addicted) and while an ill person cannot be expected to be responsible for his/her deeds, he/she must be "cured" (hence the "medicinalization"). In this way the person is not only disburdened of his/her deed, but also of his/her responsibility. A negative phenomenon accompanying the pathologization and medicinalization is *d e p r i v i n g* sociology, social pedagogy and social work of their competencies in favour of medicine (most often of psychiatry) or pathopsychology. As a result the remedy is reduced to "therapy" and "custody" with consequent labelling of the persons concerned. The author sees social pathology as a branch of sociology investigating negative phenomena which result from social deviation and which are to a decisive degree the subject matter of social work.

Významnou epistemologickou otázkou sociálnej filozofie a sociálneho poznania je snaha o čo možno najexaktnejšie vymedzenie kľúčových pojmov, ktoré patria k najvýznamnejším charakteristikám súčasnej spoločnosti. K tejto snahe patri aj tendencia stierania rozdielov medzi sociologickými teóriami a sociálnou filozofiou. A. GIDDENS uvádza, že filozofia sa stáva "sociologickejšou" a sociológia "filozofickejšou" [1]. Či už budeme uprednostňovať chápanie sociálnej filozofie ako filozofickej kritiky sociálneho diania, filozofie sociálnych vied, ako výpovede o tom, čo má zmysel konať a v čo má zmysel dúfať, alebo o reálnych sociálnych konfliktoch, vždy tu bude mať svoje miesto problematika všeobecne nežiaducich spoločenských javov, ktorých rozsah čoraz väčšími narastá i v našej spoločnosti. V tejto súvislosti je súčasťou pokusu o väčšiu exaktnosť i úsilie vysporiadať sa s problematikou sociálnej patológie a sociálnej deviácie.

1. Sociálna patológia. Súhrnný pojem na označenie chorých, nenormálnych, všeobecne nežiaducich spoločenských javov býva najčastejšie území Slovenska, ale aj Čiech nazývaný ako *sociálna patológia* (ang. social pathology, nem. Sozialpathologie, fr. pathologie sociale). Podľa doterajšej praxe patria sem aj sankcionované formy deviantného správania, ako aj štúdium príčin ich vzniku a existencie. Pojem začal používať H. SPENCER (1820-1903) ako zástanca evolucionizmu. H. Spencer hľadal paralelu

medzi sociálnou a biologickou patológiou, a to v oblasti biologického a sociálneho organizmu, ich štruktúry a funkcií. Bol presvedčený o jednote spoločenských a prírodných zákonov. Pretože spoločnosť podľa Spencera je vlastne istým špecifickým druhom biologického organizmu, týkajú sa ho a fungujú v ňom rovnaké zákony. Avšak práve tento biologizmus sa stal príčinou neskoršieho zamietania tohto pojmu a jeho nahrádzania pojmom sociálna deviácia.

Podobne E. DURKHEIM (1858-1917) považoval sociálnu patológiu za vedu o chorobách a nepriaznivých skutočnostiach, o činoch a správaniach, ktoré sa odchyľujú od stanovených noriem, ale súčasne sú organickou súčasťou života sociálnych celkov. V tomto zmysle podľa Durkheima nemožno stavať chorobu (sociálnu) proti zdraviu, lebo sú to komplementárne, vzájomne sa vysvetľujúce prejavy biologického i sociálneho života. Obtiažnosť vymedziť presne patologické vyplýva z toho, že nevieme dobre stanoviť resp. definovať normalitu. Porozumieť tomu, čo je abnormálne, možno iba vtedy, ak máme jasno v tom, čo je normálne. To, čo považujeme za normálne, však nemožno stotožňovať s predstavou o priemernosti. Vysvetliť pojem normality sa nám skôr podarí prostredníctvom spoločenských vzťahov, prevládajúcich spoločenských rolí, postojov, vzorcov správania, príp. kultúry. Preto je nevyhnutné upozorniť na socio-kultúrnu určenosť javov, ktorú sme si zvykli aj u nás nazývať sociálnopatologické, a na ich premenlivosť v závislosti od času a územia, regiónu. V literatúre sme často svedkami dvojakého chápania normality - raz je to normalita prežívaného sveta (*lebensweltliche Normalität*), ktorá garantuje vnútornú istotu, inokedy normalita, o ktorú usiluje sociálny štát, prekonávajúci sociálne problémy [2]. Operacionalizovať a následne empiricky postihovať normalitu je neobyčajne ťažké. Všeobecne možno povedať, že za normálne je zmysluplné pokladať sociálne javy a procesy, ale aj sociálne situácie, ktoré umožňujú človeku také životné prejavy, ktoré sú výsledkom konsensu a nepotrebujú na svoje zdôvodňovanie opätovnú osobitnú argumentáciu. Normalita bude mať preto i svoju subjektívnu, štatistickú, antropologickú a socio-kultúrnu dimenziu a samozrejme aj svoju dimenziu etickú. V našom ponímaní normalitu budeme chápať ako opak anómie, o ktorej podrobnejšie hovoríme v osobitnej monografii¹ [3], a teda ako opak stavu spoločnosti, v ktorom jednotlivci, skupiny a inštitúcie spoločnosti prijímajú a rešpektujú ustálené celospoločenské hodnoty a normy.

Na prelome 20. storočia sa za sociálne patologické javy považovali javy ako samovražednosť, alkoholizmus, homosexualita, prostitúcia, rozvodovosť, nezamestnanosť a vojna. Neskôr sa k týmto javom pridali aj narkománia, drogové závislosti, násilie a agresivita, ktoré predstavujú dnes jedno z najväčších nebezpečenstiev, keďže hrozí ich habitualizácia, rezignácia ľudí na ich odstraňovanie, príp. presvedčenie, že sú v našej spoločnosti nevyhnutné. S habitualizáciou je spojené i nebezpečie, že sa stanú súčasťou našej kultúry a v podobe noriem a vzorcov správania si agresivitu i konzumáciu drog začnú osvojovať mladí ľudia od útleho detstva v procese socializácie.

Najefektívnejším spôsobom boja proti týmto javom je prevencia, v ktorej sú najúčinnnejšie sociálno-štrukturálne zmeny. V tomto zmysle máme na mysli úsilie o zmenu v spoločnosti v zmysle sociálneho inžinierstva. V prípade sociálneho

¹ Pozri aj Ondrejko, P.: "Modernizácia a anómia. Je teória anómie aktuálna i v súčasnej slovenskej spoločnosti?" In: *Sociológia*, roč. 32, 2000, č. 4, s. 343-361.

inžinierstva ide o tie čiastkové oblasti sociálneho inžinierstva, ktoré sa usilujú o odstránenie spoločenského zla, akým je nezamestnanosť, chudoba, konflikty v spoločnosti, samovražednosť, rozvodovosť a pod., teda prevažne o odstránenie toho, čo najmä v u nás prijatom modeli **sociálnej práce**² nazývame sociálnou patológiou. Tento model sociálnej práce predstavuje integrovanú disciplínu, ktorá sa zaoberá problematikou sociálnej patológie nielen teoreticky, ale i prakticky a to dokonca v prevažnej miere, ako sociálna služba, ochotná a viac či menej i schopná riešiť individuálne, skupinové príp. prostredníctvom realizácie sociálnej politiky i celospoločenské sociálne problémy vrátane sociálnopatologických javov. V tomto smere je väzba sociálnej práce na sociálnu politiku celkom evidentná, kým v prípade sociológie, sociálnej psychológie a sociálnej pedagogiky ich praktická využiteľnosť závisí predovšetkým od rozvoja poznania sociálnopatologických javov a úrovne ich reflexie v príslušnej vednej disciplíne. Už z toho vyplýva, že otázky sociálnej patológie sú u nás predmetom pozornosti viacerých vedných disciplín, medzi ktorými spomenieme predovšetkým psychiatriu, sociálnu psychológiu, sociálnu pedagogiku, sociálnu prácu a osobitne kriminológiu a právne vedy. Otázkou je, či takto chápaná sociálna patológia má byť predmetom pozornosti i sociológie. Pozornosť, ktorú tieto vedné disciplíny venujú sociálnej patológii, je spravidla daná predmetom uvedených vedných disciplín a ich vzájomných vzťahov. Jej vymedzenie vôbec nie je jednoduché a neraz sme svedkami dlhoročných pokusov o vymedzenie predmetu a sporov, ktoré súvisia s novým vymedzovaním predmetu a vzájomných vzťahov napr. sociálnej práce a sociálnej pedagogiky, sociológie a sociálnej psychológie, kriminológie a vedných disciplín, z ktorých vychádza, a pod.

Rozlišujeme rôzne prístupy k vysvetľovaniu sociálnopatologických javov. Známe sú prístupy biologické (najčastejšie na báze dedičnosti), rasistické, psychoanalytické, sociologické (teórie socializácie), komplementárne, mnohofaktorové a i. Autor sa vôbec netají výhradami voči používaniu tohto pojmu a ku skutočnosti, že v prezentovanom prístupe k sociálnej patológii prevláda práve sociologický prístup. Práve preto pokladá za pozoruhodnú hlavne Durkheimovu a neskôr Mertonovu teóriu anómie, Bellovu a Cohenovu teóriu subkultúry a kontrakultúry a teóriu etiketovania (štitkovania, nálepkovania), najmä Lemertovu teóriu *labeling approach*. Podobne LAMNEK uvádza, že pojem sociálnej patológie sa často používa vo význame "patologizácie"³ sociálnych

² Sociálnu prácu chápeme ako špecializovanú sociálnu službu, ktorá poskytuje individuálnu i skupinovú pomoc a rieši sociálne problémy na makro- i mikroúrovni. Súčasne je i realizáciou sociálnej politiky a súčasťou sociálnej pomoci a starostlivosti. Opiera sa predovšetkým o sociálno-filozofické, sociologické, psychologické a ekonomické poznanie, využíva i poznatky sociálnej medicíny, práva i pedagogiky. Je úzko previazaná so sociálnou politikou (na rozdiel od sociálnej pedagogiky). Podmienkou jej efektívnosti je jej vedecký charakter, vznik osobitných metód a techník výskumu i realizácie ich výsledkov (teória sociálnej práce).

³ Analógiou patologizácie je aj "medicinalizácia" vychádzajúca zo zásady, že kým napríklad deviant, páchatel' trestného činu, kriminálnik je zodpovedný najčastejšie v celom rozsahu za svoj čin, pri iných činoch býva páchatel' označený ako "chorý" (napr. drogový závislý). A keďže nemocného nemôžeme volať na zodpovednosť za jeho činy, je namieste, aby sme ho "liečili" (odtiaľ medicinalizácia). Tým zbavujeme subjekt viny i zodpovednosti. Medicinalizácia sa najčastejšie spája na rozdiel od "patologizácie" i s dekriminalizáciou a výzvou na "liečenie". Pozoruhodné sú v tejto súvislosti i názory o "liečení" celej spoločnosti (terapia), ktoré by malo spočívať v rukách

javov v rozpore s ich charakterom, analogicky ako u niektorých prejavov deviantného správania. O patologizácii hovoríme, keď istému deviantnému správaniu alebo niektorým znakom takéhoto správania pripisujeme charakter chorobnej poruchy. Sprievodným negatívnym javom patologizácie je nevyhnutne odnímanie kompetencie sociológii, sociálnej pedagogike a sociálnej práci v prospech medicíny (najčastejšie psychiatrie) alebo patopsychológie. Dôsledkom takéhoto prístupu býva redukcia úsilia o nápravu na "terapiu" a "kuratelu" s následným javom stigmatizácie (labeling) jednotlivca alebo i celých sociálnych skupín. K pozoruhodnému procesu patologizácie dochádza často v kriminalite - niektoré kriminálne javy začínajú byť označované ako choré, patologické. Naopak, ak spoločnosť rozhodne o ich dekriminalizácii, dochádza súčasne aj k ich odpatologizovaniu.

S termínom sociálna patológia v osobitnom význame sa stretávame od čias E. FROMMA a tzv. Frankfurtskej školy (kritická teória, neomarxizmus). Podľa tejto teórie sociálna patológia predstavuje nielen problém duševného zdravia jednotlivca uprostred spoločnosti, ktorej sa nevie prispôbiť, ale aj patologický stav celej (západnej) spoločnosti. Naproti tomu T. PARSONS [4] interpretuje sociálnu patológiu, ktorej zdrojom je moderna a modernizácia, ako nerovnovážne stavy, ktoré majú dočasný charakter a ktoré sú vlastne banálnymi momentami regulačnej poruchy subsystémov, ktoré sú v podstate schopné samy obnovovať svoj rovnovážny stav bez sociálnej patológie.

Nevýhodou väčšiny súčasných prístupov je ich nedostatočné vzájomné zohľadňovanie a nedostatočná integrácia. Všeobecne platí, že v zásade výstižnejšia kategória ako sociálna patológia je pojem **deviácia**, najmä v dôsledku neadekvátnej analógie spoločnosti a biologického organizmu. Za vedecky celkom neudržateľnú považuje sociálnu patológiu ako pojem DÖRNER [5]. Podľa neho na označenie *sociálna patológia* bolo nevyhnutné pristúpiť v období, keď klasická patopsychológia bazírovala na umelej konštrukcii autarktného individua bez sociálnych vzťahov. Tým vylučovala z okruhu svojej pozornosti sociálne prostredie jednotlivca. Pri prekonávaní svojho vývojového štádia bola rozšírená o sociálnu patológiu, podľa ktorej sa ľudské správanie vysvetľovalo a považovalo za výsledok kooperácie viacerých ľudí. V tomto význame zohral termín sociálnej patológie progresívnu úlohu, ale dnes už nepredstavuje vedecký pojem. Napriek tomu sa pojem sociálnej patológie natoľko zaužíval, že jeho používanie je dnes celkom bežné a bolo by značne problematické pokúsiť sa o zmenu v jeho používaní. Zástancovia kategórie sociálnej patológie zdôrazňujú jej negatívny axiologický náboj, t.j. spoločenskú neželateľnosť, ktorú údajne termín sociálna deviácia neobsahuje v dostatočnej intenzite. **Ako najracionálnejšie riešenie sa ukazuje z m e n a o b s a h u p o j m u sociálna patológia, a to i za cenu, že sa tento názov (termín) nebude celkom kryť so svojím obsahom.** Iným možným a zdá sa, že i logickým riešením, by bolo považovať sociálnu patológiu za stav, ktorý môže byť dôsledkom sociálnej deviácie.

Osobitný problém predstavujú tzv. poruchy správania, ktoré nepatria do oblasti sociálnej patológie, resp. sociálnej deviácie, lebo sú súčasťou individuálnej *invalidity*, abnormality v psychologickej alebo anatomickej štruktúre či funkcii človeka. Sem počítame tzv. *disaptibilitu* (obmedzenie alebo nedostatok schopnosti vykonávať činnosť, "odborníkov" - terapeutov).

ktorá sa považuje za normálnu, spôsobený poruchou) a *handicap* (súhrnné označenie nepriaznivej situácie človeka, v ktorej sa ocitol v dôsledku príslušnej poruchy). Sú predmetom pozornosti predovšetkým liečebnej pedagogiky, príp. psychiatrie. Do pozornosti sociológie patria ich následky v spoločnosti, nie však individuálna terapia, ktorá patrí do rúk liečebných pedagógov, príp. psychiatrov. V súvislosti so správaním hovoríme najčastejšie nie o poruchách správania, ale o správaní aberantnom (odlišujúcom sa od kultúrne predpísaných a prípustných vzorcov správania), správaní deviantnom, delikventnom, rebelantskom a heretickom. Dnes všeobecne chápeme pod sociálnou patológiou ako vednou disciplínou odvetvovú sociologickú disciplínu, ktorá skúma negatívne javy vyskytujúce sa v spoločnosti, ktoré sú v prevažnej miere predmetom sociálnej práce.

Podľa prof. DOBROTKU, ako vyplynulo z rozhovorov, ktoré som s ním na túto tému viedol v auguste r. 2000, osobitosťou pojmu "sociálna patológia" je paradox, že obsahuje nepatologické prejavy a formy spoločensky nežiaduceho, ba pre spoločnosť krajne nebezpečného správania, ktoré sa "patologizáciou" a "medicinalizáciou" vymyká spod kompetencie justície, najmä trestného práva, a tým i preventívnej viktimológie - ochrany potenciálnych obetí. Naivné predstavy o liečiteľnosti nepatologických sociálnych deviantov, prepúšťaných predčasne z výkonu mnohoročnej detencie, výkonu trestu odňatia slobody, ktorej cieľom je znemožniť recidívu, majú za následok nespočetné množstvo opakovaných trestných činov, páchaných zdanlivo sociálne "preliečenými" a zdanlivo sociálne reintegrovanými habituálnymi násilníkmi (napr. na priepustke z výkonu trestu alebo predčasne na podmienku prepusteními na slobodu). Práve nepatologickí sérioví násilníci sú trvalým rizikom pre spoločnosť. V tejto súvislosti pokladá DOBROTKA teóriu terapie a prevychovateľnosti za "pedagogický naivizmus" u "nepatologických", t.j. chorobnými zmenami CNS nepodmienených trestných činov. Hovoriť preto o sociálnej patológii je vlastne vrcholným terminologickým alibizmom, vžitý názov "sociálna patológia" je zmätočný a nahráva iracionálnej predstave "napraviteľnosti" spoločenských deviantov terapiou [6]. Takto aj podľa Dobrotku je termín sociálna deviácia priliehavejší názov pre komplexný jav, ktorý zo všeludského hľadiska povážlivo eskaluje.

V súvislosti s problematikou sociálnej patológie pokladáme za nevyhnutné zmieniť sa ešte o istej analógii s pojmom "sociálny problém".⁴ Podľa SPECTORA a KITUSEHO je sociálna patológia iba druhým názvom pre sociálny problém, dezorganizáciu, deviáciu a konflikt hodnôt. Čo však získame, ak napríklad kriminalitu nazveme sociálnym problémom (alebo aj sociálno-patologickým javom)? ([6], 35) Inou definíciou sociálneho problému je charakteristika jeho vzniku neuspokojením niektorej z materiálnych alebo nemateriálnych potrieb, ktoré majú fundamentálny význam pre existenciu jednotlivca. Vychádzajúc z uvedeného poňatia V. PAVLOK [7] vypracoval pozoruhodnú typológiu 6 typov sociálnych problémov, ktoré možno empiricky doložiť frekvenciou výskytu medzi obyvateľstvom. Medzi nepriaznivé interpersonálne vzťahy patria:

⁴O problémoch vymedzenia pojmu "sociálny problém" výstižne informuje Pavol Frič: "Pojem 'sociálny problém' a všeobecná teória sociálnych problémov v americkej sociológii". In: *Sociológia*, roč. 22, 1990, č. 1, s. 29-45.

pracovné problémy; nevyriešené problémy bývania; zdravotné problémy alebo staroba; nepriaznivé finančné pomery; nevyriešené administratívno-správne problémy.

V prípade takto formulovaných sociálnych problémov bude termín sociálna patológia na označenie niektorých z nich (napr. zadlženosť, nevyriešené administratívno-správne problémy, umiestnenie na nevhodnom pracovnom mieste a pod.) jednoznačne neadekvátny. Za vhodnejšie možno pokladať v tomto prípade zlyhávanie (latentne deviantnej) osobnosti v dôsledku individuálne nadlimitnej náročnosti, záťaže (nem. Überforderung). Zlyháva osobnosť, sociálna skupina, sociálne podmienky sú iba kulisou, nie kauzalitami.

V nadväznosti na trend fenomenologizácie sociológie sa čoraz častejšie stretávame so snahou o skúmanie výlučne subjektívnej stránky sociálnej patológie. Podľa uvedenej (interpretatívnej) paradigmy sú problémy sociálnej patológie konštruované spoločnosťou. Preto treba podľa tejto paradigmy skúmať nie objektívne podmienky vzniku a definovania sociálnej patológie, ale procesy individuálneho prežívania a chápania sociálnopatologických javov. V tomto skúmaní majú mať svoje miesto predovšetkým kvalitatívne metódy, osobitne metódy chápania, empatia. V prospech tohto názoru osobitne v problematike sociálnej patológie vyznelo i vystúpenie Alaina TOURAINA na 14. Svetovom sociologickom kongrese (konanom 26. júla - 1. augusta 1998 v Montreali v Kanade). Vo svojom vystúpení *Reflexie o charaktere sociologického poznania* [8] sa TOURAIN pýta, či dnešná sociológia termín *spoločnosť* vôbec potrebuje, i keď bol jej vznik úzko spojený s týmto pojmom. Keďže dochádza k spájaniu "logiky trhu" a "logiky spoločenstva" len na individuálnej úrovni, treba podľa neho pozdvihnúť jednotlivca na referenčný bod sociologického myslenia, čo znamená subjektivizáciu sociológie. To by však znamenalo zaradiť do predmetu pozornosti sociálnej patológie i poruchy správania jednotlivca, úzkostné stavy, ataky paniky a ostatné prejavy vrátane vlastných skupinových prejavov. Podľa DOBROTKU schémy analogického správania v rovnakých podmienkach (napr. reakcie "bezhlavého úniku" v panike) s charakterom nadindividuálnosti sú predmetom sociálnej patológie pre zotretie individuálnych determinánt sociogénnej kontroly konania, pri ktorých prevládli pudovo-inštinktívne motívy sebazáchovy.

Nazdávame sa, že uvedené javy, bez ohľadu na to, či ich nazveme sociálnopatologické alebo deviantné, majú všetky znaky sociálnych javov vrátane nadindividuálnosti. Znamená to, že jestvujú nezávisle od toho, či si ich subjekt, jednotlivec uvedomuje alebo nie, a že ich charakter predstavuje objektívnymi podmienkami vymedzený rámec možností individuálnej sebarealizácie jednotlivca. Sociálna skutočnosť je súčasne oveľa zložitejšia a nedá sa plne pojať výlučne takými bezprostrednými metódami, ako je chápanie ([9], 137). Kvalitatívne metódy vrátane chápania budeme považovať síce za významné, nie však za samostatné a už vôbec nie za výlučné metódy sociologického i pedagogického bádania v oblasti sociálnej patológie v zmysle návratu k durkheimovskému antipsychologizmu a proti nominalistickému chápaniu spoločnosti, podľa ktorých "spoločnosť", a teda i sociálna patológia, je iba názov, ktorým sa sleduje vyjadrenie určitého celku indivíduí a ich vzájomných vzťahov ([9], 144). V tejto oblasti treba hľadať i všeobecné úsilie o budovanie kolektívnej identity, prekonávať

dichotomické myslenie v opozícii jednotlivca, spoločenstva a spoločnosti, ale aj interpretácie práve s p o l o č e n s k é h o života z pozície jednotlivca.

Osobitný prístup k problematike sociálnej patológie získame, ak na súčasnú sociálnu situáciu budeme nazerať z hľadiska superzápasu, ktorý úzko súvisí s utváraním "novej civilizácie" Alvina a Heidi TOFFLEROVCOV [10]. Koncept zrážky civilizácií (rozumej prvej sociálnej vlny - agrárnej revolúcie, druhej vlny - industrializácie a tretej vlny - nástupu informačných technológií) znamená vznik, resp. rozvoj nových konfliktov, akými sú predovšetkým klasická priemyselná veľkovýroba a presun ťažiska z oblasti výroby do oblasti sociálnych služieb, ultranacionalizmus a zánik klasických národných štátov, masovosť výroby a spoločnosti a súčasne ich demasifikácia, tradicionalizmus a zrýchľovanie tempa vývoja, vzdelanosť verzus nevzdelanosť, univerzálnosť verzus špecializácia a pod. Najdôležitejším momentom v politickom vývoji našej doby je podľa Tofflerovcov vznik dvoch základných táborov. Jeden je oddaný civilizácii *Druhej vlny*, pevne odhodlaný zachovať kľúčové inštitúcie masovej priemyselnej spoločnosti, t.j. nukleárnu rodinu, masový vzdelávací systém, gigantické korporácie, masové odbory, centralizovaný národný štát a politiky pseudoreprezentatívnej vlády. Druhý tábor, oddaný civilizácii *Tretej vlny* si uvedomuje, že najnaliehavejšie problémy dneška, počínajúc energiou cez vojny a chudobu až po ekologickú krízu a rozpad rodinných vzťahov sa nemôžu riešiť v rámci priemyselnej civilizácie ([10], 73). Iba rozvojom poznania, akceptovaním plurality hodnôt, zmien v klasickej nukleárnej rodine *Druhej vlny* a prisúdením adekvátneho významu sociálnym službám vrátane sociálnej práce možno hľadať a nachádzať riešenie problémov sociálnej patológie či deviácie.

2. Sociálna deviácia. Vzhľadom na uvedené výhrady k obsahu a nevyjasnenosti pojmu sociálnej patológie je nevyhnutné venovať osobitnú pozornosť sociálnej deviácii. **Deviácia** (sociálna) (angl. deviance, nem. abweichendes Verhalten, fr. déviation sociale) predstavuje podtriedu sociálneho správania a súčasne termín na označenie odchýlky od očakávaného štandardizovaného a inštitucionalizovaného správania, ktoré predpisuje sociálna norma, platná v určitej spoločnosti, skupine, sociálnom útvare. Centrálnym pojmom teórií sociálnej deviácie sa preto stáva správanie.

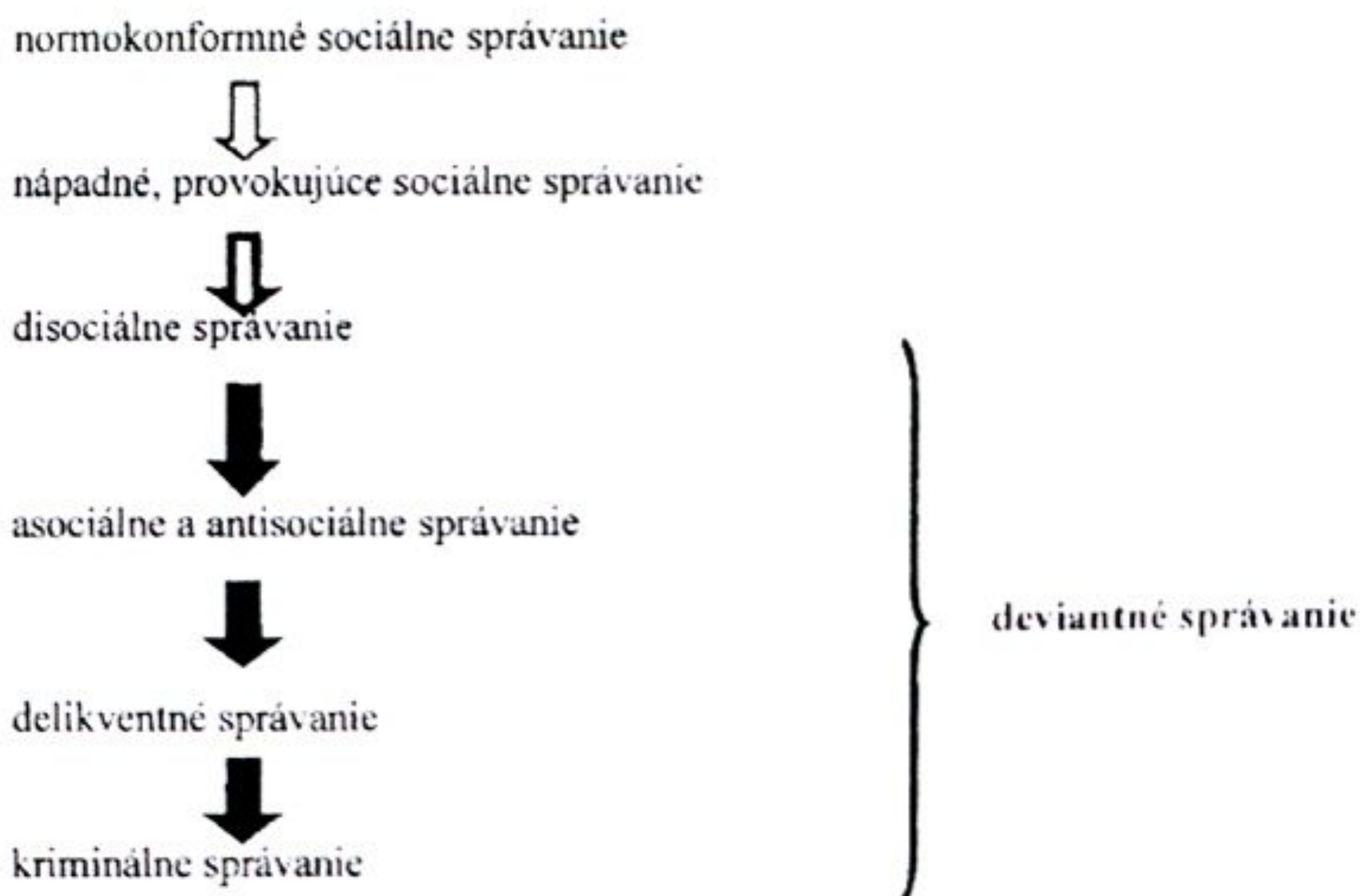
Východisk nášho prístupu k sociálnej deviácii bude niekoľko. Jedným z nich sa stáva význam, ktorý nadobúdajú na jednej strane pojmy *správanie* a *sociálne správanie* a na druhej strane *konanie*. Zahŕňa teda celý komplex predovšetkým psychiky človeka alebo skupiny (vrátane vnímania, pamäti, sociálnej skúsenosti, predstavivosti, inteligencie, emócií i potrieb). Každé správanie je odpoveďou na minulé správanie iných a súčasne i podnetom, stimulom budúceho správania iných. Dôležité je to, že správanie je taký súhrn činností individua alebo skupiny, ktorý je pozorovateľný zvonka. Známe sú i kybernetické vymedzenia správania ako množiny stavov dynamického a sebaregulujúceho systému vyvolaných vonkajšími vplyvmi. Známe sú i pojmy "patofenomenológia" a "normofenomenológia" správania. *Sociálne správanie* je každé správanie, ktoré je svojím zmyslom orientované na partnera sociálneho kontaktu alebo vzťahu. V sociálnom správaní pôsobí tzv. napodobňovanie, ktoré mnohí autori pokladajú za základný proces sociálneho života [11]. Osobitný význam pripisuje správaniu

behaviorálna sociológia, často nazývaná vedou o správaní.⁵ V poslednom období býva často teória sociálneho správania nahradzovaná teóriou sociálnej interakcie.

Na rozdiel od správania je *konanie*, ktoré je jeho súčasťou, predovšetkým vedomou, prípadne na cieľ zameranou činnosťou. Je to vedomé, kognitívne a emotívne akceptované reagovanie osobnosti alebo skupiny na objektívnu (materiálnu alebo sociálnu) situáciu, navyše s axiomatickou, hodnotovou kvalitou. Tým sa stáva konanie súčasne aj riešením nejakej konkrétnej úlohy vzhľadom na podmienky, v ktorých sa jednotlivec alebo skupina nachádzajú pri uskutočňovaní tejto cieľavedomej činnosti. Možno teda povedať, že konanie je druhom správania. *Sociálne konanie* je také konanie, ktoré je zamerané na správanie iných ľudí. Jeho základom je orientácia na partnera v správaní, pričom dôvody tejto orientácie sú zanedbateľné. Najznámejšou je PARSONSOVA všeobecná teória sociálneho konania, podľa ktorej možno ako sociálne konanie označiť každé správanie, ktoré anticipuje, predvída a predchádza stavy, ku ktorým smeruje, ako i správanie, ktoré smeruje k normatívnej regulácii. Zmysel, ktorý jednotlivec alebo skupina priradzuje sociálnemu konaniu, nazývame jeho *orientáciou*. HABERMAS dopracováva otázky sociálneho správania a konania vo svojej teórii komunikatívneho konania.

Ďalším východiskom v kategoriálnej oblasti sociológie *deviantného správania* je koncepcia normy. Tá najčastejšie dnes vychádza z DURKHEIMOVOHO [12] a WEBEROVOHO ([13]; [14]) konceptu normy, kde sa norma identifikuje ako elementárny prvok sociálnej existencie ľudstva. Označuje nadindividuálny stav vecí, ktorý je na vonkajšej úrovni predradený individuálnemu človeku a jeho správaniu, ktorý zabezpečuje kontinuitu a štruktúru sociálneho konania. Normy príslušnej spoločnosti alebo inej ľubovoľnej sociálnej skupiny sú náprotivkom spôsobu správania a konania jednotlivca ako príslušníka takehoto sociálneho útvaru. Zjednodušene možno povedať, že každé jednotlivé správanie člena príslušného sociálneho útvaru sa uskutočňuje na pozadí normatívnej štruktúry, ktorej zodpovedá, resp. ktorú niekedy dokonca odzrkadľuje alebo voči ktorej je namierené. Tým dospievame v podstate k dvom spôsobom správania: k správaniu *konformnému* voči normám a k správaniu *odchylnému* od noriem (deviantnému). V prípade odchylného sociálneho správania by sme mohli vytvoriť celú škálu takehoto správania. Na začiatku takejto škály by bolo konformné (vo vzťahu k normám, t.j. normokonformné) správanie, na druhom konci škály by bola kriminalita. *Blokovo a veľmi približne by sme mohli túto škálu graficky znázorniť nasledovne:*

⁵ Za najvýznamnejších predstaviteľov behaviorálnej sociológie alebo vedy o správaní (behavior science) možno označiť G. C. Homansa, Baldwinovcov (J. L. a J. L.), B. F. Skinnera s jeho teóriou elementárnych foriem správania a Turnera.

Na tomto mieste je nevyhnutné objasniť o niečo podrobnejšie aj pojem sociálnej *normy*, keďže normy tak významne ovplyvňujú naše správanie.

Normy vo všeobecnosti môžeme chápať predovšetkým ako konkretizáciu a inštitucionalizáciu hodnôt. Sociálne normy sú v spojení aj so správaním očakávaným sankciami, ktoré je vlastné jednotlivcovi alebo skupine, zaujímajúcim príslušnú sociálnu pozíciu. Každopádne sú súčasne aj vhodným nástrojom na meranie stupňa zhody normy a hodnotovej orientácie v správaní jednotlivca. *Sociálne normy môžeme definovať aj ako pravidlá vedomého sociálneho konania, predpisy sociálneho správania, očakávaného správania alebo dokonca vyžadovaného sociálneho správania s charakterom kategorického imperatívu.*

Normy majú ďalej stupeň svojej účinnosti a platnosti. Keď vychádzame z existencie relevantnosti správania voči norme a normu definujeme ako požiadavku na správanie, potom táto úvaha implikuje, že musia jestvovať inštitúcie alebo osoby, ktoré stavajú a presadzujú normatívne požiadavky na určitý vzorec správania v istej konkrétnej situácii. Takisto musia jestvovať osoby alebo inštitúcie, ktoré sa riadia podľa takýchto vzorcov správania. A napokon musí platiť i to, že normy sa vo svojich výpovediach vzťahujú na konkrétny obsah. Abstraktné a príliš všeobecné formulácie strácajú na svojej relevantnosti. Tých, ktorí normy stanovujú a presadzujú, budeme nazývať *a u t o r m i n o r i e m* a tých, na ktorých sa normy obracajú, t.j. ktorým sú adresované, budeme nazývať *a d r e s á t m i n o r i e m*. Tak autori, ako aj adresáti noriem môžu byť niekedy parciálne totožní. Tak napr. trestné právo je pre jeho autorov takisto záväzné ako pre tých, ktorým je adresované. Zo vzťahu autorov a adresátov noriem možno usudzovať na mocenské pomery, ideologické aspekty a relatívnosť, ktoré sa môžu odrážať v príslušnej norme.

Ideálny stav, v ktorom by v plnom rozsahu akceptovali spoločnú normu tak jej autori, ako aj jej adresáti a súčasne ju realizovali, je veľmi zriedkavý. Z hľadiska stupňa akceptácie istej normy zo strany autorov hovoríme o *s t u p n i p l a t n o s t i*. Stupeň

platnosti, teda rozsah, o ktorom sú autori presvedčení, že norma, ktorú stanovili, je ako požiadavka na správanie zmysluplná a užitočná, môže byť v mnohom ohľade užitočný. Ak by sme totiž zistili obmedzenejší stupeň platnosti, vynára sa otázka, či je norma vôbec legitimná a užitočná. Súčasne to môže viesť k záverom, že jestvuje iba minimálna nádej na optimálne presadzovanie normy u jej adresátov. Lebo požiadavka, ktorá nebude akceptovaná v príslušnom rozsahu, stráca svoj charakter absolútnosti a náročnosti. Uposlúchnutie, t.j. splnenie normy v správaní, alebo jej neuposlúchnutie, teda neplnenie, označujeme pojmom **s t u p e ň ú č i n n o s t i**. Ten možno stanoviť dokonca i kvantitatívne. Stupeň účinnosti môže byť kritériom merania platnosti normy. Keď je stupeň účinnosti normy obmedzený, malý, t.j. keď ju dodržiava vo svojom správaní iba menšina jej adresátov, možno tvrdiť (pri istom zanedbaní príčin), že normu buď nemožno dodržiavať pre jej otázny základ, alebo nie je dodržiavaná zámerne, lebo nie je dostatočne zrejmá nevyhnutnosť jej dodržiavania. Autori normy, adresáti normy, stupeň platnosti a stupeň účinnosti sú teda pojmy predovšetkým heuristickej hodnoty, ktoré sú dôležité z hľadiska normokonformného alebo od normy sa odchyľujúceho správania.

Ak jestvuje požiadavka na správanie sa podľa normy, musí jestvovať aj mechanizmus, ktorý dokáže presadiť orientovanie sa na príslušnú normu v správaní. Tento mechanizmus, ktorý má slúžiť najmä presadzovaniu normy, sa v sociológii nazýva **s o c i á l n a k o n t r o l a**. Sociálnu kontrolu ako sociologickú kategóriu však treba chápať oveľa širšie. A. HIRNER ju definuje ako "... sebarealizačnú aktivitu danú súhrnom interakcií medzi emitormi a akceptormi napätia, vyplývajúceho z konfrontácie skutočného a ideálneho stavu v oblasti cieľov, hodnôt, noriem a realizačných činností sociálneho systému ([15], 78 a n.). Má aj význam signalizátora normálnosti či patologickosti systémovej aktivity, prípadne stavu, ktorý sa ňou dosiahol alebo sa ňou môže zmeniť ([15], 12). Ako synonymum sociálnej kontroly sa v sociológii často zúžene používa termín **s a n k c i a**. Sankcie môžu byť pozitívne i negatívne. Tým sa líši tento sociologický termín od pojmu sankcia používaného v bežnej hovorovej reči. Osobitný problém predstavuje v súvislosti so sociálnou kontrolou otázka tzv. vnútorne a zvonka riadeného správania jednotlivca (David RIESMANN). V súčasnej spoločnosti čoraz väčšmi narastá vonkajší tlak spoločnosti na správanie jednotlivca bez sociologickej internalizácie a psychologickéj interiorizácie hodnôt a noriem spoločnosti. Bez internalizácie a interiorizácie hodnôt a noriem vyvoláva tento druh sociálnej kontroly preto neustále napätie, ako i snahu vzoprieť sa kontrole a vonkajšiemu tlaku, ktorá často vyúsťuje do vzdoru, agresie a násilia.

Normy ako imperatív v správaní, ktoré majú byť funkčné z hľadiska interakčného systému, majú zmysel iba vtedy, keď dokážu garantovať konformitu. To sa deje najčastejšie sankcionovaním správania, ktoré je v rozpore s príslušnými normami. Nedeje sa to ale individuálnym trestaním toho, kto sa odchyľuje od normy, aj keď sa sankcionovanie takto pociťuje. Ak je raz norma porušená a porušovateľ normy potrestaný, porušenie normy nie je tým odstránené. Sankcie môžu mať zo sociologického hľadiska iba ten význam, aby sa jednotliviec, ktorý sa od normy odchyľil, už toho v *budúcom* správaní nedopustil. Podstatná funkcia sankcionovania je teda v jeho signalizačnom, varovnom a preventívnom účinku. Z hľadiska charakteru sociálnej kontroly, ktorá môže pôsobiť

"zvnútra" alebo "zvonka", je dôležité, aké bude skutočné správanie jednotlivca v budúcnosti.

Sociologicky je neplnenie noriem v správaní najčastejšie zdôvodniteľné nedostatočnou socializáciou. Podľa HABERMASA [16] dochádza v spoločnosti k vytvoreniu normatívnych (neutrálnych) systémov, ktoré sa dostávajú do všetkých oblastí života, tzv. životného sveta (Lebenswelt). Tento proces nazýva HABERMAS *kolonizáciou*. Najdôležitejšie však je to, že sankcia sa stáva legitímnu prostredníctvom svojich úspechov, ktoré spočívajú vo zvýšení stupňa účinnosti príslušnej normy. Samotná účinnosť normy, ktorá sa musí odvádzať od skutočného správania jednotlivca alebo skupiny, je však podmienená multifaktoriálne.

Funkčnosť mechanizmu sankcionovania za účelom presadzovania konformnosti voči norme by sme mohli odvádzať od výšky sankcie (trestu). Pre odchylné (deviantné) správanie bývajú exemplárne tresty, ktoré majú mať odstrašujúci účinok. Táto funkcia trestu ako novej formy sankcie nie je však jednoznačná. Tak možno napr. ťažko dokázať, že maximálna výška trestu (napr. trest smrti) odradí každého od toho, aby napr. zabil druhého človeka, lebo môžu existovať situácie a motívy, ktoré budú mať väčší účinok ako hrozba trestu (smrti). Výška trestu samotná teda nemôže byť z hľadiska donútenia k normokonformnému správaniu rozhodujúca. oveľa účinnejšia ako hroziaca sankcia je skutočná operatívna pripravenosť k nej, ako i vysoká pravdepodobnosť, že konkrétna odchýlka od normy v správaní bude skutočne sankcionovaná. Súčasne treba však upozorniť i na omyl, ktorého sa dopúšťajú tí, ktorí argumentujú absolútnou neúčinnosťou hrozenia trestom. Spravidla sa odvolávajú na štatistiky. Treba si však uvedomiť, že štatistike unikajú celkom prirodzene prípady, v ktorých hrozba trestom odradila od trestnej činnosti, lebo štatistika sa zaoberá iba prípadmi, keď normy a sankcie "neodradili" od páchania trestných činov alebo deviantného správania vôbec.

V spoločnosti je preto dôležité, aby adresát normy veril vo vysoký stupeň pravdepodobnosti postihnutia za porušenie normy. Naopak, ak je potencionálny porušovateľ normy presvedčený o nulovej alebo veľmi nízkej pravdepodobnosti sankcie za svoje správanie, spravidla nepomôže ani tá najvyššia a najprísnejšia sankcia. Súčasne možno povedať, že existuje závislosť i medzi stupňom účinnosti a platnosti normy a pripravenosťou trestať jej porušovanie. Tieto vzťahy a ich kvalita môžu mať za následok stabilitu alebo labilitu normy.

Existuje teda tzv. konformné správanie (napr. pravidelná dochádzka do školy, do práce) a deviantné (nemusí však byť delikventné) správanie (napríklad prehrešok proti dobrým zvykom, etikete). V takom prípade často hovoríme o alternatívnej forme správania. Naopak delikventné správanie nemusí byť vždy považované za deviantné (napr. aktivita na čiernom trhu v čase núdze). Najčastejšie je však delikventné správanie súčasne aj správaním deviantným (napr. lúpež). Z uvedeného vyplýva, že sociálna deviácia ako špecifický typ sociálneho správania postihuje tak sociálne normy, ktoré predpisujú určitý druh, príp. spôsob sociálneho správania, ako aj sociokultúrny útvar, ktorý sociálne normy obsahuje, i sústavu sociálnych rolí, ktoré sú neoddeliteľne s normami spojené. Existujú aj teórie, ktoré definujú ako deviantné každé správanie, ktoré je inými osobami, hlavne však oficiálnymi inštitúciami, sankcionované alebo za deviantné označované (stigmatizácia, etiketovanie, štieňovanie, labeling); známe sú aj teórie, ktoré posudzujú

deviantné správanie podľa kauzálnej príčiny - na rozdiel od funkcionalistických alebo interakcionalistických teórií. Osobitné miesto v teórii deviantného správania predstavuje konštruktivistická paradigma, opierajúca sa o PIAGETOVE stupne kognitívnych schopností človeka (dieťaťa) [17], ktoré neskôr rozpracoval L. KOHLBERG [18] vo svojej povestnej teórii schopnosti morálneho úsudku človeka, ktorá má tri stupne. Doposiaľ zostáva otvorená otázka, či možno deviantné správanie v rámci uvedenej konštruktivistической paradigmy posudzovať ako deficit istých kompetencií, alebo ako dôsledok vlastnej, osobitnej logiky vývoja deviantného správania. V tejto paradigme totiž nenachádzame odpoveď na priepasť medzi kohlbergovskou schopnosťou morálneho úsudku a skutočným sociálnym (asociálnym, antisociálnym, kriminálnym a pod.) správaním, medzi morálnym poznaním a morálnym cítením, teda medzi aspektmi, medzi ktorými nesporne jestvuje vzájomný vzťah. Ako sukcesívne kontinuum, do ktorého sa rozpadá na štyri prvky vzťah morálneho úsudku a morálneho konania, ich analyzuje James REST [19]. Podľa neho tieto prvky znamenajú *poznanie, posúdenie, rozhodnutie, odhodlanie*. Aktér morálneho úsudku a morálneho správania najprv musí rozpoznať (identifikovať) a posúdiť situáciu ako významnú pre morálny úsudok. Následne spravidla posudzuje možné alternatívy správania, adekvátne danej situácii, ktoré pozná. Až potom sa rozhoduje a volí príslušnú alternatívu, aby napokon odhodlane jednu z alternatív naplnil a začal konať. Deficit v uvedených štyroch prvkoch však iba môže byť príčinou deviantného správania. Pôvodne KOHLBERGOM koncipovaný morálny úsudok sa vo svetle uvedených teórií pokladá za prekonaný. Viacerí autori [20] na celom rade experimentov preukázali, že predpoklad o morálnom vedomí (najmä u detí) ako základe morálneho úsudku a utilitaristického inštrumentálneho kalkulu sociálneho správania (ani deviantného) sa nepotvrdil.

Termín *deviantné správanie* sa začal používať v americkej a anglickej sociológii začiatkom 40-tych rokov a predstavuje vlastne nasledovníka pojmu sociálna patológia a čiastočne i pojmu anómia. Oproti týmto pojmom deviantné správanie nemá jednoznačne hodnotiaci charakter, naopak, neraz hovoríme o negatívnej, ale aj o pozitívnej deviacii. Deviantné správanie môže mať i charakter prípravy sociálnych zmien, môže anticipovať vznik nových sociálnych noriem. V tomto zmysle najčastejšie hovoríme o pozitívnej deviacii, kreativite sociálnej deviácie, keď sa stáva základom vzniku odlišných (nových) noriem.

Dodržiavanie každej konkrétnej normy je za bežných okolností rovnomerne rozložené. Znamená to teda, že extrémne prejavy správania (pozitívne i negatívne) sú výrazne menej frekventované ako normálne správanie. Jestvuje i tzv. *tolerančný limit*, ktorý sa mení podľa spoločenskej situácie a podľa ktorého spoločnosť toleruje isté odchýlky od stanovených noriem správania (tak napríklad kolíše tolerancia voči konzumovaniu alkoholu od prohibície, absolútneho zákazu a vymedzovaniu času, príp. miesta, kde je povolené konzumovať alkohol, až po tolerovanie istého kvanta konzumovaného alkoholu až opilstva na určitom území alebo všade, podobne v otázkach sexuálneho správania, manželskej nevery a pod.).

Tolerančný limit nachádza svoj plný výraz i v oblasti interkulturálnej variability noriem. To, čo je napr. u Eskymákov bežné, napr. ponúkajúce vlastnej manželky návštevníkovi, by bolo napr. v európskom prostredí jednoznačne považované za

deviantné. V tejto súvislosti hovoríme o kultúrno-špecifickej relatívnosti noriem. Známe sú početné výskumy v tejto oblasti, medzi najznámejšími spomenieme COHENOVU prácu [21], a komparatívnu štúdiu Júlie S. BROWNOVEJ [22].

Deviantné správanie nemožno vysvetľovať iba prostredníctvom osoby, ktorá sa deviantne správa. Na posúdenie deviácie je nevyhnutné oboznámiť sa s platnými spoločenskými normami, so sankciami, ktoré používa spoločnosť za ich nedodržiavanie (sankcie zákonné, morálne, náboženské, estetické a pod.), ale i s hodnotovým systémom príslušnej skupiny resp. spoločnosti, s deformáciami v nich vrátane deformácií v interpersonálnych, ale aj spoločenských vzťahoch. Najmä klasická kriminologická škola vychádza z princípu, podľa ktorého sú si všetci konajúci ľudia rovní, slobodní a racionálni vo svojom správaní. Deviantné správanie vzniká ako dôsledok vzájomnej interakcie medzi individuum a spoločnosťou. Preto ťažisko takéhoto správania nespočíva v deviantovi, ale v jeho skutkoch, lebo každý človek sa môže stať deviantom.

Naproti tomu sa za základ deviantného správania v biologických teóriách často pokladá samotná osoba devianta, jeho biologicko-genetická konštitúcia. Teda zodpovedným sa stáva nie sociálne prostredie, ale znaky individua, príp. jeho správania, ktoré sú i zvonka zistiteľné, ba niekedy i pozorovateľné. Táto biologicko-genetická konštitúcia sa pokladá za základ, dopĺňovaný spoločenskými podmienkami (sociologizujúce teórie) alebo psychologickými aspektami (psychiatrickými, psychoanalytickými, osobnostnými atď.) Psychologické teórie majú spoločné to, že pokladajú za základ sociálnej deviácie spoločensky nekonformné nastavenie osobnosti, predovšetkým v psychickej rovine. Rôzne stupne psychopatologických porúch osobnosti sú základom psychopatologických a psychiatrických teórií. Podľa nich deviantné správanie môže byť podmienené i mentálnou nedostatočnosťou alebo naopak tým, že jednotlivec svoje prostredie prevyšuje, častejšie však priebehom procesu socializácie.

V ostatnom období okrem tzv. mnohofaktorových (a eklektických) teórií prevláda stanovisko, podľa ktorého je deviantné správanie odvoditeľné od fungovania inštancie sociálnej kontroly, od deviantného správania ako producenta deviácie i kriminality.

Na základe našich doterajších úvah možno teraz už zhrnúť definície deviantného správania:

1. Najtransparentnejšia definícia deviantného správania je právnická. Táto definícia pokladá za deviantné také správanie, ktoré porušuje zákonne kodifikované normy.

2. Druhú skupinu definícií tvoria tie, ktoré sú orientované na normy. Podľa týchto definícií možno klasifikovať správanie ako konformné alebo deviantné podľa toho, či porušuje alebo neporušuje normy príslušnej spoločenskej skupiny, a to aj vtedy, keď nie sú zákonne kodifikované.

3. Tretiu skupinu definícií tvoria tie, ktoré sú orientované na očakávané správanie. Prvý problém, ktorý pritom vzniká, je otázka, kto rozhodne o tom, ktoré sú tie konkrétne očakávania na správanie určitej osoby v určitých konkrétnych podmienkach.⁶ Najväčší

⁶Napr. študent, ktorý pozoruje svojho kolegu pri odpisovaní, by bol v očiach ostatných študentov donášačom, ak by informoval o svojom zistení. Zo strany toho, kto dohliada na priebeh napr. skúšky, ale aj z hľadiska normy ako čestnosti sa očakáva, že na odpisovanie svojho kolegu upozorní. Kto má s konečnou platnosťou rozhodnúť, aké konkrétne očakávanie je namieste, aby bolo možné definovať, ktoré z uvedených správanií budeme považovať za deviantné?

problém však predstavuje v tejto skupine definícií skutočnosť, že očakávať možno i deviantné správanie.

4. Štvrtú skupinu definícií predstavujú tie, ktoré sa orientujú na sankcie. Je to ten prípad, keď sa za deviantné správanie považuje také správanie, ktoré interakčný partner považuje za nevyhnutné sankcionovať (napr. u ERIKSONA). "Čo nie je zakázané, je dovolené" - deviantné správanie je iba také, ktoré treba sankcionovať (tolerančná definícia deviantnosti).

5. Piata skupina definícií deviantného správania rozširuje definíciu o kvantitatívne prvky. Podľa týchto definícií ide o deviantné správanie vtedy, keď nie je uspokojené očakávanie väčšiny členov príslušnej spoločenskej skupiny alebo spoločnosti.

6. Šiestu skupinu prístupu k deviantnému správaniu by sme mohli označiť ako konštruktivistickú, vychádzajúcu z kognitívnych kompetencií jednotlivca a jeho schopnosti morálneho úsudku.

7. Jestvujú i teórie, ktoré pokladajú za deviantné akékoľvek správanie, ktoré sociálna kontrola postihuje sankciami. Osobitným druhom takéhoto správania môže byť i chudoba ako následok deviantného správania.

8. Napokon treba spomenúť i charakteristiky deviácie, ktoré vychádzajú z porušovania etnických, zvykových, tradicionalistických, Jungových archetypických a ezoterickými kritériami správania daných "noriem".

Teórie sociálnej deviácie tvoria dnes už takmer neprehľadné množstvo najrôznejších prístupov a ich kombinácií. Kvôli väčšej prehľadnosti by sme ich mohli rozdeliť do dvoch veľkých skupín:

1. **Tradičné teórie sociálnej deviácie**, kam zaradujeme klasické pozitivistické a antropogenetické školy, ďalej multifaktoriálne teórie manželov GLÜCKOVCOV, psychologické a psychogenetické teórie, sociologické a sociologické teórie vrátane teórie anómie, teórie subkultúr, ako i teóriu diferencovaného učenia.

2. **Teórie vychádzajúce zo zmeny paradigmy sociálnej deviácie**, kam možno zaradiť teórie *labeling approach*, teórie spočívajúce na koncepte sebakontroly GOTTFREDSONA a HIRSCHIHO, interakcionistické teórie, teórie vychádzajúce z interpretatívnej paradigmy, teórie sociálnej kontroly a prevencie a napokon viktimologické teórie sociálnej deviácie.

O veľmi vydarenú klasifikáciu teórií sociálnej deviácie sa pokúsil S. LAMNEK ([23], 56). O podobné klasifikácie, príp. triedenie sa pokúšali viacerí (napr. HAAG, ENDRUWEIT, KERSCHER a ďalší), klasifikácia LAMNEKA je však najprehľadnejšia a najvýstižnejšia.

Jednou z najfrekvencovanejších teórií pokúšajúcich sa vysvetliť vznik deviantného správania je teória tzv. "naučenej deviácie" alebo ináč "teória diferenciálnych príležitostí". Jej základom je sociálnoštruktúrované indukované učenie deviantného správania.

Početné empirické výskumy sociálnej deviácie sa najčastejšie orientujú na porovnávanie hodnotovej orientácie deviantných skupín obyvateľstva s ostatnými sociálnymi skupinami, na podmienenosť sociálnym prostredím, najčastejšie rodinou, "ulicou", rovesníckou skupinou, ale i ekonomickou situáciou príslušného regiónu. Na základe početných, dlhodobo sledovaných znakov sprevádzajúcich vznik sociálnej deviácie sú známe i početné pokusy prognózovať deviantné správanie, vznik tzv. deviantnej kariéry, osobitne v prípade mládeže. Vznikajú i početné typológie, ktoré sa pokúšajú analýzou využívania voľného času, hodnotovej orientácie, stupňa agresivity, vzdelania,

spirituality, emocionalita a mnohých ďalších sledovateľných ukazovateľov charakterizovať jednotlivé stupne a "predstupne" deviantného správania.

Zmena v oblasti hodnôt a hodnotových orientácií je vždy spojená i s následnou (s určitým časovým posunom) zmenou noriem. Ich zmeny zaznamenávajú početné empirické výskumy v krajinách stredozápadnej Európy, umožňujúce predpokladať, že tieto zmeny sa dotýkajú i územia Slovenska a jeho obyvateľstva. Najčastejšie sa poukazuje na zmeny v hodnotách ako usilovnosť, disciplína, zmysel pre povinnosť, skromnosť, ktoré ustupujú do pozadia pred hodnotami ako emancipácia, rovnosť v prístupe, autonómia, pôžitok, seberealizácia, ktoré nadobúdajú čoraz väčší význam. Ako hodnota na význame veľmi podstatne stráca vzájomná ohľaduplnosť, ktorú je ochotná vo výchove svojich detí uplatňovať iba približne štvrtina obyvateľstva ([24], 24). Značne narastá význam tzv. postmaterialistických hodnôt, akými sú napr. väčší vplyv (občanov) na rozhodnutia vlády, ochrana práva na slobodu názorov, ale i bezpečnosť občanov, pokoj a poriadok. Uvedené zmeny neznamenia vznik nových hodnôt, iba zmenu v preferencii hodnôt, významný vzostup a ústup niektorých z nich. Súčasne narastá i diferenciácia v oblasti preferencií hodnôt a noriem v závislosti od skupinovej príslušnosti. Narastá i počet marginálnych, príp. kvantitatívne bezvýznamných skupín s osobitnými až extrémnymi skupinovými hodnotami a normami. Tento vývoj má dva významné rozdielne následky:

- Na jednej strane stúpajú inovácia a individuálny rozvoj, čo sa nezriedka stáva zdrojom ekonomického rozvoja spoločnosti. V tomto smere je vlastne každá sociálna inovácia deviantným správaním, príp. druhom pozitívnej deviácie. Na druhej strane tým takmer automaticky rastie rozsah deviantného správania.

O kvantifikáciu sociálnej deviácie mládeže a populácie sa pokúsil P. SAK [25]. Zámer operacionalizovať sociálnu deviáciu predstavuje významné sociologické riešenie, ktoré súčasne naplňa zásadu angažovanosti, lebo poskytuje konkrétne vstupné údaje, ktoré nesmú chýbať pri riešení problémov osobitne na makro- a mezospoločenskej úrovni. Sak skonštruoval tzv. index deviácie, ktorý sa pohybuje v intervale od 0-36. Čím je hodnota indexu vyššia, tým je deviácia väčšia. Analýzou rozloženia deviácie v populácii jednoznačne preukázal sociálnu podmienenosť posunu od normálu a normy k deviácii. Značne pesimisticky vyznieva v súvislosti so sociálnou deviáciou jeho konštatovanie, ktoré korešponduje aj s mojím presvedčením, že "... niektoré prvky deviantnej hodnotovej orientácie anticipujú budúcnosť spoločnosti". ([26], 121)

Záver. Je nevyhnutné, aby sa súčasná sociálna filozofia, pedagogika i sociológia viac otvorili hraničným disciplinám, aby nerezignovali na príjem "sociálnych" poznatkov výlučne prostredníctvom vlastných, spravidla empirických výskumov. Iba za takýchto podmienok bude možné reálne rátať s tým, že sociálna filozofia, sociológia i pedagogika dokážu dostatočne sytiť disciplíny, ktoré už tradične vychádzajú z ich poznatkov preto, aby ich dokázali aplikovať v rôznych odvetviach života spoločnosti, osobitne pri riešení sociálnopatologických resp. deviantných javov (právo, sociálna práca, výchova a vzdelávanie, sociálna politika a pod.).

LITERATÚRA

- [1] GIDDENS, A.: "Sociálne vedy a filozofia, trendy v najnovšej sociálnej teórii". In: *Filozofia*, roč. 46, 1991, č. 1.
- [2] BÖHNISCH, L.: *Gespaltene Normalität*. Weinheim, Juventa 1994.

- [3] ONDREJKOVIČ, P. a kol.: *Sociálna patológia*. Bratislava, Veda, SAV 2000.
- [4] PARSONS, T.: *The system of modern societies*. Engelwood Cliffs, N. J., Prentice Hall 1971.
- [5] DÖRNER, K.: "Staatlicher Gewalt-Verzicht mindert Bürger-Gewalt". In: Albrecht, P. A. - Backes, O.: *Verdeckte Gewalt - Plädoyers für eine "innere Abrüstung"*. Frankfurt am Main 1990, s. 142-250.
- [6] FRIČ, P.: "Pojem 'sociálny problém' a všeobecná teória sociálnych problémov v americkej sociológii". In: *Sociológia*, roč. 22, 1990, č. 1, s. 29-45.
- [7] PAVLOK, V.: *Péče společnosti o integraci občanu společensky nepřízpůsobených*. Výzkumná práce. Praha, Čsl. Výzkumný ústav práce a soc. věcí 1989.
- [8] KUSÁ, Z. - MACHÁČEK, L.: "14. Svetový sociologický kongres". In: *Sociológia*, roč. 30, 1998, č. 5, s. 521-532.
- [9] HIRNER, A.: *Ako sociologicky analyzovať*. Bratislava, ÚŠI 1976.
- [10] TOFFLER, A. - TOFFLEROVÁ, H.: *Utváranie novej civilizácie. Politika tretej vlny*. Bratislava, Open Windows 1996. (*Creating a new civilization*. Turner Publishing, Atlanta 1995).
- [11] BALDWIN, J. M.: *Social and ethical interpretations in mental development*. New York 1902.
- [12] DURKHEIM, E.: *Sociologie a filosofie. Sociologie a sociální vědy*. Praha, Slon 1998.
- [13] WEBER, M.: *Soziologische Grundbegriffe*. Tübingen, Mohr 1984.
- [14] WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, Mohr 1972/76.
- [15] HIRNER, A.: *Sociálna kontrola*. Bratislava, Čs. výskumný ústav práce 1973.
- [16] HABERMAS, J.: *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1983.
- [17] PIAGET, J.: *Das moralische Urteil beim Kinde*. Frankfurt am Main 1973.
- [18] KOHLBERG, L.: *Die Psychologie der Moralentwicklung*. Frankfurt am Main 1995.
- [19] REST, J.: "Morality". In: Mussen, P.H.(ed.): *Handbook of Child Psychology*, Vol. III. New York, Cognitive Development 1983, s. 556-629.
- [20] NUNNER-WINKLER, G.: "Moralische Wesen - moralische Motivation - moralische Handeln". In: Honig, M.S.(Hrsg.): *Kinder und Kindheit. Soziokulturelle Muster - sozialisationstheoretische Perspektiven*. München, Weinheim 1996, s. 129-154.
- [21] COHEN, A. K.: "Zur Erforschung deliquenter Subkulturen". In: Sack, F., König, R. (Hrsg.): *Kriminalsoziologie*. Frankfurt am Main 1968, s. 372-394.
- [22] BROWN, J. S.: "A Comparative Study of Deviation from Sexual Mores". In: *American Sociological Review* roč. 17, 1952, s. 135-146.
- [23] LAMNEK, S.: *Theorien abweichenden Verhaltens*. München, W. Fink 1990.
- [24] FRIEDRIEHS, J.: *Anomietendenzen und soziale Integration. Gutachten für die Staatskanzlei*. Kiel, Schleswig-Holstein 1994.
- [25] SAK, P.: *Proměny české mládeže*. Praha, Petrklíč 2000.
- [26] SAK, P.: *Proměny mládeže v sociologicko-pedagogických souvislostech*. Habilitační práce. Brno, Masarykova univerzita 1999.

Doc. PhDr. Peter Ondrejko, PhD.

Katedra sociologie výchovy a sociologie mládeže PdF UK

Račianska 59

813 34 Bratislava

SR